

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
Τμήμα Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών

Το κλεμμένο σταυρόλεξο
«Πτυχιακή Εργασία»

Παναγιωτοπούλου Σταυρούλα
Α.Μ: 15005

«Επιβλέπουσα : Ευαγγελία Κατσαΐτη, Λέκτορας»

2021-2022

Υπεύθυνη Δήλωση:

Βεβαιώνω ότι, είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην πτυχιακή εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών του Τμήματος Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής.

Πνευματικά Δικαιώματα:

Στον Εσωτερικό Κανονισμό του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής στη σελίδα 50553 γίνεται αναφορά στον νόμο 2121/1993 περί πνευματικής ιδιοκτησίας στον οποίο υπόκειται η πτυχιακή εργασία. Η διπλωματική εργασία αποτελεί προϊόν συνεργασίας του φοιτητή και των μελών Δ.Ε.Π. επίσης των Ακαδημαϊκών Υποτρόφων, ΕΔΙΠ και των ΠΔ 407/80. Στα προαναφερόμενα φυσικά πρόσωπα ανήκουν τα πνευματικά δικαιώματα της δημοσίευσης των αποτελεσμάτων της διπλωματικής εργασίας στις ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια και σε επιστημονικά περιοδικά. Η διπλωματική εργασία και ότι άλλο έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια της εκπόνησης ή θα προκύψει από αυτήν όπως τα πιθανά δικαιώματα ευρεσιτεχνίας ή εμπορικής εκμετάλλευσης, προστατεύονται με τη νομοθεσία Ν.2121/93 περί πνευματικής ιδιοκτησίας και ανήκουν στον φοιτητή, τον επιβλέποντα/ουσα της πτυχιακής εργασίας, και στο Τμήμα Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών.

Τα μέλη της Επιτροπής Εξέτασης Πτυχιακής Εργασίας:

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΤΣΑΙΤΗ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΑΡΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΝΤΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το προσωπικής, δημιουργικής φύσης αυτό έργο αποτελεί μια αυτοβιογραφική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ γιαγιάς και εγγονής. Μέσα σε αυτό πραγματοποιείται η παράθεση γεγονότων, σκέψεων και συλλογισμών που έχουν σχέση με το πώς μια εγγονή αντιμετωπίζει τη γιαγιά της ούσα ένα άτομο που ζει μαζί της στο ίδιο σπίτι και κατατάσσεται πια στην τρίτη ηλικία. Η ιδέα του θανάτου, η αξία της αλλαγής καθώς και το πώς αντιμετωπίζει μια γυναίκα αυτής της ηλικίας τη ζωή είναι έννοιες που αναπτύσσονται μέσα στο έργο. Παρουσιάζονται έργα καλλιτεχνών οι οποίοι φωτογράφισαν συγγενικά τους πρόσωπα και συγκεκριμένα πρόσωπα που είναι σε αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα. Γίνεται συγκριτική μελέτη των φωτογράφων αυτών βρίσκοντας σε ποια σημεία υπάρχει ταύτιση και σε ποια απόκλιση. Ακόμα, αναφέρεται στο πώς τα αντικείμενα ενός ανθρώπου είναι ικανά να τον προσδιορίσουν τόσο, έτσι ώστε να τα ταυτίζει κανείς μαζί του και να του δημιουργούν αισθήματα, εικόνες και μνήμες. Αποτελεί μια συνεχόμενη μάχη ανάμεσα στην αφήγηση και την αποτύπωση για το πώς η εγγονή επιλέγει να θυμάται και να παρουσιάσει τη γιαγιά της. Επίσης, έρχονται σε παραλληλία οι δυο πορείες τους στη ζωής και παρουσιάζεται το πώς το παρελθόν της γιαγιάς μπορεί να επηρεάσει το παρόν της εγγονής και τελικά να καθορίσει τις επιλογές της. Τέλος, αναφέρονται δυσκολίες τόσο κατά τη διάρκεια της συγγραφής όσο και της φωτογράφισης.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ- Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΗ	10
BRIONY CAMPBELL- THE DAD PROJECT	15
MATTHEW FINN- MOTHER.....	21
PHILLIP TOLEDANO- DAYS WITH MY FATHER.....	27
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ	31
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ.....	32
ΕΥΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	39
ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ	42
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	44
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	46

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

<i>Εικόνα 1.Χρήστος Καπάτος, 2012.....</i>	12
<i>Εικόνα 2. Παναγιωτοπούλου Σταυρούλα, Αντανάκλαση, 2021</i>	12
<i>Εικόνα 3. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ, 2012</i>	13
<i>Εικόνα 4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ, 2011</i>	13
<i>Εικόνα 5. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ, 2012.....</i>	14
<i>Εικόνα 6. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΒΟΛΤΑ, 2021</i>	14
<i>Εικόνα 7. BRIONY CAMPBELL, LOOKING AT THE END, 2011</i>	16
<i>Εικόνα 8. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011 Εικόνα 9. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011.....</i>	16
<i>Εικόνα 10. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011</i>	17
<i>Εικόνα 11. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011</i>	19
<i>Εικόνα 12. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΣΙΕΣΤΑ, 2021</i>	19
<i>Εικόνα 13. BRIONY CAMPBELL, SLEEPING AGAIN, 2011</i>	20
<i>Εικόνα 14. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021.....</i>	20
<i>Εικόνα 15. MATTHEW FINN, MOTHER</i>	22
<i>Εικόνα 16. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021.....</i>	24
<i>Εικόνα 17. MATTHEW FINN, MOTHER</i>	25
<i>Εικόνα 18. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021.....</i>	25
<i>Εικόνα 19. MATTHEW FINN, MOTHER</i>	26
<i>Εικόνα 20. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ, 2021</i>	26
<i>Εικόνα 21. PHILLIP TOLEDANO. UNTITLED</i>	28
<i>Εικόνα 22. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ. ΧΑΡΑ, 2021</i>	29
<i>Εικόνα 23. PHILLIP TOLEDANO, UNTITLED</i>	29
<i>Εικόνα 24. PHILLIP TOLEDANO, UNTITLED.</i>	30
<i>Εικόνα 25. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021.....</i>	30
<i>Εικόνα 26. LARRY SULTAN, READING AT THE KITCHEN TABLE, 1998</i>	31
<i>Εικόνα 27. MARK L. EDWARDS, ALZHEIMER'S A TIGHTENING GRIP</i>	31

<i>Εικόνα 28. TONY LUCIANI, INTERNAL REFLECTION</i>	32
<i>Εικόνα 29. STEPHEN DIRADO, NOVEMBER 6, 2009</i>	32
<i>Εικόνα 30. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΟ ΝΥΧΤΙΚΟ, 2021</i>	33
<i>Εικόνα 31. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Ο ΣΤΑΥΡΟΣ, 2021</i>	34
<i>Εικόνα 32. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ, 2021</i>	35
<i>Εικόνα 33. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΕΠΙΛΟΓΗ, 2021</i>	36
<i>Εικόνα 34. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΚΛΕΜΜΕΝΟ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟ, 2021</i>	37
<i>Εικόνα 35. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΒΕΡΑ, 2021</i>	38
<i>Εικόνα 36. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΘΕΣΗ ΓΡΑΦΕΙΟΥ, 2021</i>	40
<i>Εικόνα 37. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΚΟΡΔΕΛΑ, 2021</i>	40
<i>Εικόνα 38. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΜΑΣΚΑ, 2021</i>	41
<i>Εικόνα 39. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΑ ΔΙΠΛΑ ΓΥΑΛΙΑ, 2021</i>	41

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την επιλογή του θέματος της πτυχιακής μου εργασίας αποτελεί η ίδια μου η ζωή και η καθημερινότητά μου, αφού από την ημέρα της γέννησής μου έως και σήμερα μένω στο ίδιο σπίτι με τη γιαγιά μου. Η ροή της καθημερινότητας και των υποχρεώσεων ήταν όμως τέτοια που τα τελευταία χρόνια, παρά το γεγονός ότι συμβιώνουμε κάτω από την ίδια στέγη, δεν ήταν πολλές οι μέρες που περνούσαμε χρόνο μαζί. Αυτή η συνθήκη όμως, άλλαξε και φτάσαμε στο Μάρτιο του 2020 όπου και ξέσπασε η πανδημία στην Ελλάδα, ξεκίνησε η καραντίνα και μείναμε όλοι στο σπίτι περνώντας έτσι μαζί αυτό το διάστημα.

Σε αυτή την περίοδο της ζωής μου συνειδητοποίησα αυτό το οποίο πάντα συνέβαινε μέσα μου, δηλαδή το πόσο άμεσα με επηρεάζουν οι άνθρωποι της τρίτης ηλικίας. Κάνοντας μια αναδρομή στο παρελθόν μου και στα παιδικά μου χρόνια οι αναμνήσεις που έχω από τον δικό μου παππού και τις δυο μου γιαγιάδες, είναι πάντα εκεί παρούσες και χαραγμένες στη μνήμη μου με τον καλύτερο δυνατό τρόπο που θα μπορούσαν να είναι, γιατί εκείνοι είναι το σπίτι μου.

Σπίτι για μένα σημαίνει οικεία πρόσωπα, φροντίδα και αγάπη. Το αίσθημα της ζεστασιάς και του πως δίπλα τους είμαι πάντα ασφαλής δημιουργείται αυτόματα μέσα μου. Η εικόνα των ηλικιωμένων ανθρώπων είναι κάτι το οποίο δεν μου περνάει ποτέ απαρατήρητο και πάντα με συγκινεί. Αυτό συμβαίνει, πιθανά, επειδή με τους δικούς μου είμαι πολύ δεμένη και διότι αντικρίζω ευάλωτους ανθρώπους που χρειάζονται με κάποιο τρόπο τη βοήθεια όλων μας.

Έτσι, λοιπόν, αποφάσισα πως αξίζει να τελειώσω τη φοιτητική μου ζωή έχοντας ως κύριο θέμα την τρίτη ηλικία και συγκεκριμένα αυτή τη γυναίκα. Η Κωνσταντίνα Παναγιωτοπούλου, η γιαγιά μου, είναι για εμένα μια γυναίκα πρότυπο για όλη της την πορεία αυτά τα 84 χρόνια στη ζωή. Την έχω δει να δακρύζει, να συγκινείται, να νευριάζει, να γελάει και να γελάν τα μάτια της, να χαμογελάει, να πονάει, να με φροντίζει, να με μαλώνει και να με μεγαλώνει. Την έχω δει από μια ανεξάρτητη και αγέρωχη γυναίκα να μεταμορφώνεται σιγά σιγά μεγαλώνοντας σε μια άλλοτε γλυκύτατη και άλλοτε όχι και τόσο γιαγιά που, ναι μεν αποδέχεται την ηλικία της, αλλά νιώθει ακόμη νέα. Τα χρόνια της όμως δεν μπορούν να κρυφτούν και δεν έχει

πια τις αντοχές που είχε κάποτε, ούτε παραμένει με τον ίδιο τρόπο ανεξάρτητη όπως είχε συνηθίσει.

Όταν ξεκίνησα να περιγράψω φωτογραφικά στιγμές της σκέφτηκα πως θα ήταν καλό να παραμείνω εξωτερικός παρατηρητής της ζωής της. Σύντομα, συνειδητοποίησα πως αυτό δεν ήταν εφικτό να συμβεί και στην πραγματικότητα δεν ήθελα να συμβεί. Η σχέση γιαγιάς-εγγονής είναι κάτι το οποίο έβλεπα μπροστά μου σαν εμπόδιο σε κάθε μια από τις προσπάθειες που έκανα να φωτογραφίσω, μέχρι που κατάλαβα πως αυτό δεν είναι εμπόδιο αλλά ο λόγος για τον οποίο φωτογραφίζω. Η επιθυμία μου να δείξω τη γυναίκα αυτή μέσα από τα δικά μου μάτια, δηλαδή να αφηγηθώ τι σημαίνει η ύπαρξή της για εμένα, είναι αυτό το οποίο με απασχόλησε σαν κατάσταση και ήταν τελικά ο αυτοσκοπός.

Παρόλα αυτά καθ' όλη τη διάρκεια της δημιουργίας δυσκολεύτηκα πολύ να απαντήσω στο δίλλημα που είχα θέσει εξ' αρχής: αποτυπώνω ή αφηγούμαι; Θα παρουσιάσω τη γιαγιά όπως είναι ή όπως είναι για εμένα; Ήλπιζα πως μπορώ να χρησιμοποιήσω τη φωτογραφία ως ένα τρόπο αποτύπωσης της αλήθειας του πως είναι αυτή η γυναίκα αλλά αυτό δεν είναι δυνατόν να συμβεί. Ο λόγος που δεν μπορώ να το κάνω αυτό είναι γιατί θέλω να την αφηγηθώ όπως επιλέγω τελικά να τη θυμάμαι. Βρέθηκα, λοιπόν, μπροστά σε ένα συνεχόμενο αναστοχασμό¹ που πιθανά να μην ολοκληρωθεί ακόμα και αν έχει ολοκληρωθεί αυτή η εργασία. Έθετα, συνεχώς, την αντικειμενικότητα για το θέμα σε αμφισβήτηση αναγνωρίζοντας ως δημιουργός πως βρίσκομαι εντός της ζωής του προσώπου που αποφάσισα να ασχοληθώ.

Μετά από πολύ προσπάθεια βρισκόμενη σε φαύλο κύκλο κατέληξα πως θα αφηγηθώ και για αυτό, λοιπόν, όλες οι λήψεις, αποτελούν τον τρόπο που βλέπω και θα ήθελα να θυμάμαι τη γιαγιά μου. Είναι για εμένα ιδιαίτερα δύσκολο να δημιουργήσω υλικό που δεν έχει ως βάση του το συναίσθημα αφού αυτή είναι η

¹ Κατά τη διαδικασία του αναστοχασμού τίθεται η αντικειμενικότητα του ερευνητή υπό αμφισβήτηση αναγνωρίζοντας το γεγονός πως ο ερευνητής βρίσκεται εντός του υπό διερεύνηση φαινομένου. Πολύ συχνό είναι για έναν καλλιτέχνη αφού εμπλέκονται οι ίδιοι στη διαδικασία παραγωγής του έργου τους.

(Αυγητίδου, Α. (2017). Στοχασμός και Αναστοχασμός στην Καλλιτεχνική Έρευνα και Εκπαίδευση.

κινητήριος δύναμη της ζωή μου σε όλα τα επίπεδα. Και αν έπρεπε να διαλέξω ένα άτομο το οποίο να επηρεάζει τα συναισθήματά μου όσο κανείς άλλος αυτό σίγουρα θα ήταν η γιαγιά μου.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ- Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΗ

Λίγο καιρό αφότου είχα σκεφτεί να ασχοληθώ με το θέμα της Τρίτης ηλικίας και συγκεκριμένα τη γιαγιά μου, είδα τυχαία στο διαδίκτυο ένα άρθρο με τίτλο «Η φωνή του Αντώνη». Το άρθρο αυτό αφορούσε το οπτικοακουστικό έργο του Χρήστου Καπάτου για την οικογένειά του και κυρίως για τον πατέρα του, ο οποίος λόγω μιας σειράς εγκεφαλικών επεισοδίων είχε αποκτήσει πρόβλημα στην ομιλία και για αυτό η επικοινωνία είχε γίνει πιο δύσκολη. Έτσι, ως γιος του και ως δημιουργός αποφάσισε να δώσει φωνή στον άνθρωπο που λίγοι πια καταλάβαιναν γύρω του.

Το να χάνει τη φωνή του κάποιος άνθρωπος τρίτης ηλικίας είναι μια συχνή συνθήκη η οποία αποτελεί πρόβλημα γιατί μπορεί να συμβεί για διάφορους λόγους. Είτε επειδή συνέβη κάτι στην υγεία τους που δημιουργεί πρόβλημα ομιλίας το οποίο καθιστά την επικοινωνία δύσκολη, είτε διότι, όπως συχνά συμβαίνει στην κοινωνία, λόγω της ηλικιακής τους ομάδας χάνουν τη φωνή τους, την ισχύ του λόγου τους και καταλήγουν ευάλωτοι. Πιθανά, ένας από τους λόγους για τον οποίο ένιωσα να συνδέομαι με αυτή τη δουλειά και να πραγματοποιώ αυτή τη σειρά εικόνων είναι για να δώσω φωνή στη γιαγιά μου και να την συνδέσω ξανά με την κοινωνία, μέσα από το δικό μου μέσο αφήγησης, που είναι η φωτογραφία.

Ταυτίστηκα ιδιαίτερα με τη δουλειά αυτή και κυρίως με τα δεδομένα τα οποία αποτελούν αυτό το υλικό: την τοποθεσία, το περιβάλλον του σπιτιού, τις συνήθειες των ανθρώπων αυτών συνολικά σαν οικογένεια, το κοινωνικό υπόβαθρο. Τα στοιχεία αυτά με έφεραν πολύ κοντά στη δική μου πραγματικότητα. Όσον αφορά το κοινωνικό υπόβαθρο είναι αυτό το οποίο άμεσα μας συνδέει καθώς προερχόμαστε από την ίδια εργατική τάξη. Υπάρχουν, επίσης, μερικά ακόμα κοινά στοιχεία, όπως είναι η περιοχή, η γλώσσα, και το περιβάλλον. Η ταύτιση αυτή μοιάζει λογική αφού «είναι αδύνατο να συλλογιστεί κανείς την εικόνα χωρίς να λειτουργήσει μια σειρά από αισθητικούς και πολιτισμικούς κώδικες».²

² Wells, Liz. Photography: a critical introduction. Routledge, σελ. 78, 2015.

Το τοπίο του Πειραιά είναι ιδιαίτερα γνώριμο και στη ζωή της γιαγιάς μου, αφού μεγάλωσε εκεί και οι μνήμες της είναι πολύ ζωντανές ακόμη και σήμερα. Συχνά, αναφέρει ιστορίες από την εποχή των παιδικών, νεανικών της χρόνων και δεν είναι λίγες οι φορές που επισκεπτόμαστε μαζί αυτές τις γειτονιές μέχρι και τώρα. Επίσης, το σπίτι που δημιούργησε τις εικόνες ο Χρήστος Καπάτος έχει πολλά κοινά στοιχεία με το δικό μου και της γιαγιάς μου αφού έχουν ίδια αισθητική.

Υπάρχουν στιγμές που καθορίζουν τη μέρα των ανθρώπων αυτών, όπως να πάρουν τα χάρτια τους, να βγουν για τις καθημερινές τους δουλειές, να αστερευτούν με τους γύρω τους, να τσακωθούν σε άλλες περιπτώσεις γιατί τους φέρνουν αντίρρηση, να αποκοιμηθούν στην καρέκλα που κάθονται και να μετρήσουν την πίεσή τους κάθε βράδυ. Αυτά τα μικρά τελετουργικά που πραγματοποιούνται καθημερινά ως συνήθειες είναι εικόνες που αντικρίζει κανείς ζώντας στο ίδιο σπίτι με κάποιον άνθρωπο τρίτης ηλικίας της αντίστοιχης εργατικής τάξης, όπως είναι οι γονείς του Χρήστου Καπάτου, αλλά και η δική μου γιαγιά.

Η παρακάτω φωτογραφία αποτελεί έμπνευση αφού βλέποντας την μου θύμισε μια πολύ χαρακτηριστική στιγμή στην ημέρα της γιαγιάς. Οι αντανakλάσεις που δημιουργούνται στο κάδρο πάνω στο τζάμι, φανερώνουν το αστικό τοπίο που ζουν το οποίο, όμως, τυχαίνει να ταυτίζεται με κάποιο τρόπο, αφού και οι δυο περιοχές βρίσκονται στην Περιφερειακή Ενότητα του Πειραιά. Καθεμία από τις εικόνες αυτές είναι ικανή να περιγράψει μια στιγμή της καθημερινότητάς που, όμως, αντικατοπτρίζει και την ηλικιακή τους πραγματικότητα. Λόγω της ηλικίας τους και των κινητικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν το να βγαίνουν πολύ συχνά έξω από το σπίτι καθίσταται πια ιδιαίτερα δύσκολο και επίπονο. Έτσι, το να κοιτούν από το παράθυρο τι γίνεται έξω έγινε κομμάτι της ζωής τους αφού δεν έχουν πια πολλές επιλογές. Πράγματα που έμοιαζαν απλά όπως το να κατέβουν τα σκαλιά του σπιτιού και να περπατήσουν είναι πια δύσκολα.

ΕΙΚΟΝΑ 1. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ, 2012

ΕΙΚΟΝΑ 2. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ, 2021

Στην παρακάτω εικόνα παρατηρείται ότι ο φωτογραφιζόμενος βρίσκεται στην άκρη του κάρου και σε κατάσταση ύπνου το οποίο τον κάνει να φαίνεται ευάλωτος. Την ίδια στιγμή, το γεγονός ότι ο σκύλος είναι δίπλα του ενώ κοιμάται υποδηλώνει την προσοχή που του δείχνει και ότι είναι φύλακας δίπλα του.

ΕΙΚΟΝΑ 3. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ, 2012

Αντίστοιχα, το να κοιμάται η γιαγιά σε διάφορες ώρες της ημέρας είναι μια καθημερινή της στιγμή πολύ οικεία σ' εμένα. Έτσι, όταν εκείνο το μεσημέρι την είδα να κοιμάται στον καναπέ, αυτό που μπόρεσα να κάνω για τη φροντίσω είναι να τη σκεπάσω με την κουβέρτα της. Βλέποντάς την ήρθε στο μυαλό μου η παραπάνω εικόνα και έτσι σήκωσα την κάμερα και έκανα αυτό το κλικ, για να θυμάμαι αυτή τη στιγμή φροντίδας μου σε εκείνη, και ας μην το γνωρίζει η ίδια.

ΕΙΚΟΝΑ 4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ, 2011

Τέλος, η θάλασσα είναι ένας τόπος γνώριμος για όσους ζουν στον Πειραιά. Συχνά, είναι η καθημερινή τους βόλτα. Έτσι ήταν και της γιαγιάς όταν έμενε εκεί. Όσα χρόνια όμως μένει στο σπίτι που είναι τώρα η καθημερινή της βόλτα στην θάλασσα αντικαταστάθηκε με την καθημερινή της βόλτα στην ταράτσα.

ΕΙΚΟΝΑ 5. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΠΑΤΟΣ, 2012

Ανέβηκα μαζί της εκείνο το μεσημέρι και ενώ στην αρχή πλησίασα πιο κοντά και έκανα ένα πιο κλειστό κάδρο, ούτε η ίδια αλλά ούτε και εγώ νιώσαμε άνετα με αυτό. Ένιωσα να εισβάλω στον προσωπικό της χρόνο και χώρο χωρίς να το επιθυμεί. Την άφησα για λίγη ώρα και απλά συζητούσαμε μέχρι που στάθηκε να κοιτάζει κάτι με προσήλωση και έτσι έβγαλα αυτή τη λήψη. Είναι εκείνη μέσα στο περιβάλλον που βγαίνει την καθημερινή της βόλτα. Κάποτε, ήταν η θάλασσα.

ΕΙΚΟΝΑ 6. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΒΟΛΤΑ, 2021

BRIONY CAMPBELL- THE DAD PROJECT

Κατά τη διαδικασία της αναζήτησης φωτογραφικών έργων που αφορούσε ανθρώπους τρίτης ηλικίας αυτό που ξεχώρισε για εμένα είναι το έργο της Briony Campbell, που είχε ως επίκεντρο τον πατέρα της και το χρονικό της ασθένειας του μέχρι και τη στιγμή που έφυγε από τη ζωή. Η σχέση μου με την έννοια της απουσίας και του θανάτου είναι κάτι που δύσκολα μπορώ να διαχειριστώ και αυτός είναι ο λόγος που με άγγιξε τόσο πολύ αυτή η σειρά εικόνων. Θυμάμαι τον εαυτό μου να μη μπορεί να ελέγξει τα συναισθήματά του την πρώτη φορά που είδα τις εικόνες μια προς μια και έφτασα στην τελευταία. Όπως η ίδια η Campbell αναφέρει «κατά τη διάρκεια του πρώτου κεφαλαίου το έργο αυτό άνηκε στον μπαμπά και σε εμένα. Μόλις εκτέθηκε και δημοσιεύτηκε ξεκίνησε το δεύτερο κεφάλαιο και το έργο *The dad project*, άνηκε σε όποιον το είδε».³

Μέσα στο έργο αυτό υπάρχει η αφηγηματική ματιά της Campbell, με κύριο πυρήνα την ειλικρίνεια της απέναντι στα γεγονότα και στα συναισθήματα τόσο τα δικά της όσο και του πατέρα της. Η επιλογή των κυρίως οριζόντιων κάδρων κάνουν τις εικόνες να μοιάζουν κινηματογραφικές παρά την ωμή αλήθεια του επικείμενου θανάτου. Τα έντονα λευκά στοιχεία φωτός μέσα στο κάδρο της θα μπορούσαν να δείχνουν τη μετάβαση από τη ζωή στο θάνατο, όπως και τα λευκά σεντόνια στις εικόνες που ο πατέρας της έχει φύγει πια απ' τη ζωή. Είναι σα να αδειάζει η ζωή της και όπως φεύγει ο πατέρας της να φεύγουν μαζί και τα χρώματα.

Η Campbell δημιουργεί πολλές κοντινές λήψεις με πρωταγωνιστές τα αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιεί ο πατέρας της κατά την περίοδο εκείνη. Δίνει έμφαση σε αντικείμενα και στοιχεία που περιγράφουν τον ίδιο αλλά και τις καθημερινές στιγμές του. Ένα τέτοιο στοιχείο είναι τα μαλλιά του, που αποδυναμώνονται και πέφτουν μέρα με την μέρα λόγω της ασθένειας, αλλά και αντικείμενα όπως είναι τα τσιρότα που του τοποθετούν στο σώμα του (αφού χρειάζεται συχνές εξετάσεις και ενέσεις), τα χάπια που λαμβάνει σε τακτά διαστήματα μέσα στη μέρα, το ποτήρι του που πια μπορεί να πιεί μόνο με καλαμάκι και τα σωληνάκια που τον περικλείουν. Αυτά τα αντικείμενα δεν είναι επιλογή του να υπάρχουν στην

³ Briony Campbell, *The Dad Project*, Νοέμβριος 2011

καθημερινότητά του και να γίνουν προσωπικά αλλά, παρόλα αυτά, γίνονται σημαντικά για εκείνον. Είναι αυτά που δημιουργούν την εικόνα ενός ανθρώπου ευάλωτου ο οποίος είναι κάθε άλλο από ανεξάρτητος.

Ένα ακόμα στοιχείο που έχει ενδιαφέρον στις φωτογραφίες της Campbell είναι τα χέρια και πως αυτά τοποθετούνται μέσα στο κάδρο και προσδιορίζουν τις στιγμές. Υπάρχουν στιγμές που τα χέρια του είναι πιο χαλαρά και η στάση του σώματος του τέτοια που φαίνεται πως είναι ευδιάθετος και είναι μία καλή μέρα για εκείνον.

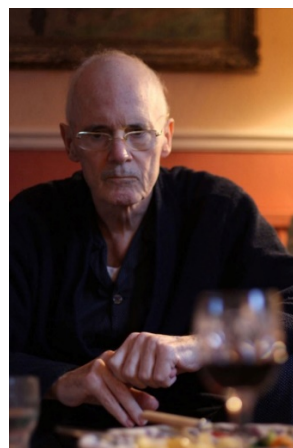

ΕΙΚΟΝΑ 7. BRIONY CAMPBELL, LOOKING AT THE END, 2011

Υπάρχουν, επίσης, φορές οι οποίες τοποθετεί τα χέρια του και καλύπτει το πρόσωπό του, με τέτοιο που τρόπο που δείχνει να είναι σκεπτικός ή και με μια δόση απελπισίας. Άλλες στιγμές σφίγγει το ένα χέρι του με το άλλο ή τα κάνει γροθιές. Αυτές είναι κινήσεις που από τη δική μου ζωή και εμπειρία είναι κινήσεις πόνου και δείχνουν τις πιο δύσκολες και επίπονες στιγμές του.

ΕΙΚΟΝΑ 8. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011

ΕΙΚΟΝΑ 9. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011

Ωστόσο, μέσα στα κάδρα της συχνά, εντάσσονται χέρια από άτομα που είναι εκεί για να βοηθήσουν τον πατέρα της όπως είναι οι νοσοκόμες και τα συγγενικά του πρόσωπα. Εισβάλλουν στην εικόνα και δημιουργούν έντονες διαγώνιους και παρεμβαίνουν πάνω στον πατέρα της με σκοπό όμως να τον βοηθήσουν. Ο ίδιος μοιάζει σαν μαριονέτα που αφήνεται στα χέρια τους και δέχεται τη βοήθειά τους.

ΕΙΚΟΝΑ 10. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011

Το να φωτογραφίζει κανείς τέτοιες στιγμές κοντά στο θάνατο είναι μη κοινωνικά αποδεκτό και μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολο σε συναισθηματικό επίπεδο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η στιγμή του θανάτου είναι ίσως η πιο δύσκολη στιγμή αποχωρισμού που μπορεί να βιώσει ένας άνθρωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν επιθυμεί να έχει μνήμες από αυτή τη στιγμή, πόσο μάλλον και εικόνες που θα τον γυρίζουν πίσω ξανά σε εκείνη την χρονική περίοδο. Όμως, η φωτογραφική αυτή σειρά αποτελεί κοινή συναίνεση του φωτογράφου και του φωτογραφιζόμενου ως προς την ελευθερία αποτύπωσης αυτών των δύσκολων στιγμών.

Προσωπικά, δεν πιστεύω πως θα μπορούσα να πραγματοποιήσω μια σειρά σαν αυτή, αλλά η σειρά αυτή με ώθησε περισσότερο στο να φωτογραφίσω τη γιαγιά μου. Το κοινό σημείο που ενώνει τη δική μου προσπάθεια και τη σειρά της Campbell είναι, όμως, το στοιχείο της κοινής συναίνεσης. Αρχικά, όταν αποφάσισα να φωτογραφίσω τη γιαγιά και της το ανέφερα σαν ιδέα δυσανασχέτησε αφού θεώρησε πως θα την ταλαιπωρήσω αρκετά σε αυτό το εγχείρημα. Στη συνέχεια, αφού ξεκίνησα να τη φωτογραφίζω, και της έδειξα τις πρώτες εικόνες αντιλήφθηκε

ότι δε θα την ταλαιπωρήσω όσο πίστευε και η στάση της απέναντί μου άλλαξε ολοκληρωτικά. Έγινε ξαφνικά μια διαδικασία στην οποία συμφώνησε απόλυτα και η ίδια και αυτό φαινόταν από τον τρόπο με τον οποίο αντιδρούσε όταν την προσέγγιζα με την κάμερα. Δηλαδή, δεν μου έδινε καμία σημασία και με άφηνε να πραγματοποιήσω με υπομονή τις λήψεις που ήθελα. Τις στιγμές μάλιστα, που καταλάβαινε πως δυσκολεύομαι περισσότερο έμενε ακίνητη μέχρι να της γνώψω ότι τελείωσα τη λήψη που ήθελα να κάνω.

Η Campbell φωτογραφίζει με αφορμή τον δρόμο προς το τέλος και σε μια παράλληλη μετάφραση αυτού θα έλεγα πως φωτογραφίζω τη γιαγιά μου γιατί δεν είμαι εξοικειωμένη με το επικείμενο τέλος. Όχι γιατί η γιαγιά μου βρίσκεται σε δύσκολη κατάσταση υγείας, αλλά γιατί είναι σε μια ηλικία που είναι πιθανό να επέλθει το τέλος της. Η εικόνα της θα ήθελα να είναι πάντα ζωντανή στη μνήμη μου μέσα από αυτές τις φωτογραφίες έχοντας μεν μεγαλώσει και χωρίς να είναι όπως τη θυμάμαι νέα, αλλά ούσα ακόμα ενεργή όσο μπορεί να είναι. Αν και η κάθε φωτογραφική πράξη είναι ενδεχομένως και μια χειρονομία αποχαιρετισμού, ένας μικρός θάνατος⁴, αυτή η φωτογραφική προσπάθεια αποτύπωσης στιγμών δεν αποτελεί αποχαιρετιστήριο αλλά ένα μεγάλο «ευχαριστώ». Θα παραμείνει για πάντα ως ενθύμιο αφού οι φωτογραφικές εικόνες περιέχουν αυτό ακριβώς που επιθυμεί κανείς να θυμάται.⁵ Η έννοια αυτή αποτέλεσε κίνητρο για την αρχική μου σκέψη να πραγματοποιήσω αυτό το θέμα για την πτυχιακή εργασία, αφού γνωρίζω πως αυτό θα είναι κάτι που θα μου μείνει ως ενθύμιο. Ένα ενθύμιο από τη γιαγιά μου το οποίο δημιούργησα με βάση την εικόνα που έχω για εκείνη και θα ήθελα να κρατήσω για πάντα. Είναι, τελικά, μία μετάδοση της ατομικής και οικογενειακής μου ανάμνησης.⁶

Οι εικόνες της Campbell έχουν κατά κύριο λόγο ψυχρές αποχρώσεις και αυτό δημιουργεί την αίσθηση ότι κάτι απομακρύνεται και τελειώνει. Σε αντίθεση με την Campbell, ακόμα και αν επηρεάστηκα από εκείνη, επέλεξα να φωτογραφίζω κυρίως

⁴ Αντωνιάδης Κ. Λανθάνουσα Εικόνα (II Η ΑΝΑΠΑΡΙΣΤΩΣΑ ΥΛΗ ΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ) σελ.16, 2014

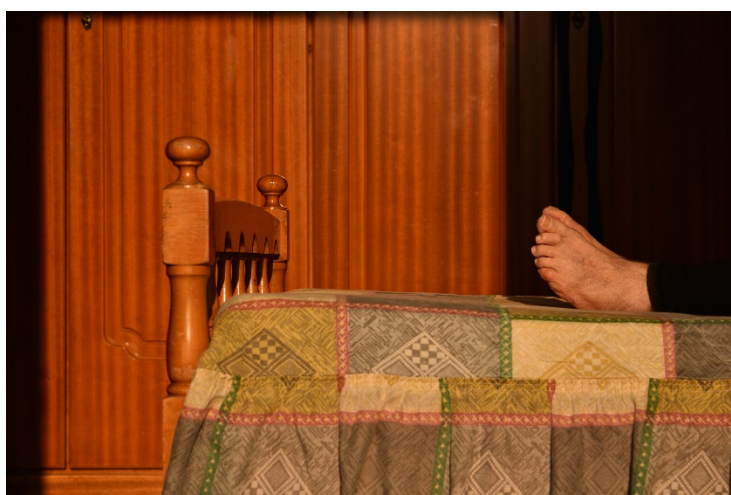
⁵ Αντωνιάδης Κ. Λανθάνουσα Εικόνα (I Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΘΥΜΙΟ) σελ.12, 2014

⁶ Hirsch, M. The generation of postmemory. Poetics today, σελ. 114, 2008

απογευματινές ώρες με θερμό φωτισμό, κάνοντας τις λήψεις να μοιάζουν πιο οικείες και ζωντανές.

ΕΙΚΟΝΑ 11. BRIONY CAMPBELL, UNTITLED, 2011

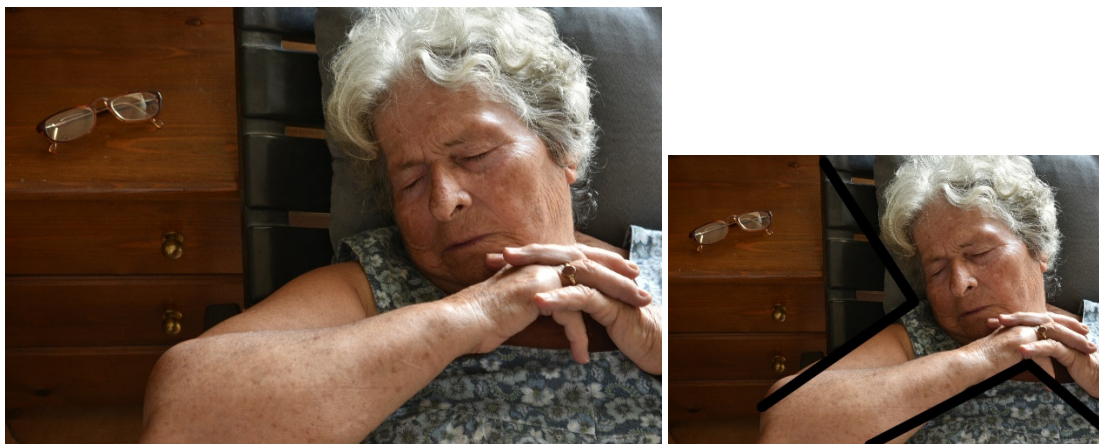
ΕΙΚΟΝΑ 12. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΣΙΕΣΤΑ, 2021

Στην παρακάτω εικόνα της Campbell διακρίνεται ένα πολύ σφιχτό κάδρο στο οποίο μπορεί το πρόσωπο του μπαμπά της να είναι στη γωνία αυτού αλλά είναι ο πρωταγωνιστής. Δημιουργούνται δυο τρίγωνα μέσα στην εικόνα τα οποία οδηγούν την ματιά του θεατή απευθείας στο πρόσωπό του και στον τρόπο που κοιμάται. Το πρώτο τρίγωνο σχηματίζεται από το χέρι του εξωτερικά και το δεύτερο σχηματίζεται μέσα σε αυτό το πρώτο από το σχήμα που παίρνει το μαξιλάρι. Έχει τα χέρια του πολύ κοντά στο σώμα του σα να τα σφίγγει ακόμα και την ώρα που κοιμάται.

ΕΙΚΟΝΑ 13. BRIONY CAMPBELL, SLEEPING AGAIN, 2011

Έχοντας στο μυαλό μου την παραπάνω εικόνα εκείνο το μεσημέρι που είδα τη γιαγιά μου να κοιμάται χωρίς να την ενοχλήσω πλησίασα και σχεδόν από πάνω της, μετωπικά, έβγαλα αυτή τη λήψη. Η φωτογραφία αυτή έχει κοινά σημεία με αυτή της Campbell αφού δημιουργούνται αντίστοιχα, τρίγωνα μέσα στην εικόνα. Ένα τρίγωνο φαίνεται να είναι αυτό με το κεφάλι της και το αριστερό της χέρι που κάνουν γωνία και ένα ακόμα τα δυο της χέρια που κρατάνε το ένα το άλλο. Το κάδρο είναι κλειστό αλλά όχι τόσο σφιχτό, τα χέρια της πιο χαλαρά και τα τρίγωνα οδηγούν τον θεατή προς το πρόσωπό της. Τα χρώματα στην εικόνα είναι πιο θερμά και έτσι την κάνουν πιο οικεία.

ΕΙΚΟΝΑ 14. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021

Το έργο της Campbell και η σειρά της αυτή με ενέπνευσε πολύ και με ώθησε στο να δημιουργήσω φωτογραφίες της γιαγιάς μου αλλά με βασική διαφορά το λόγο που η κάθε μια φωτογραφίζει τελικά. Εκείνη, από τη μια μεριά, το κάνει γιατί ο μπαμπάς

της βρίσκεται σε μία δύσκολη στιγμή της υγείας του όπου ο θάνατος ήταν κοντά και τελικά πέθανε. Από την άλλη μεριά, εγώ προσπαθώ από την αρχή να κάνω κάτι το οποίο δεν γίνεται. Προσπαθώ να αποτυπώσω τη ζωή της γιαγιάς μου και την καθημερινότητά της ως μια ηλικιωμένη γυναίκα που είναι ακόμα ενεργή στη ζωή αλλά αυτό στην πραγματικότητα δεν μπορεί να συμβεί. Θα ήθελα να έχω την ικανότητα να αποτυπώσω στιγμές αλλά αυτό που κάνω τελικά είναι να τις αφηγούμαι. Αφηγούμαι στιγμές της, που θα ήθελα να θυμάμαι από εκείνη και στιγμές της που για εμένα είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με εκείνη.

MATTHEW FINN- MOTHER

Η φωτογραφική σειρά του Matthew Finn, αποτέλεσε ένα έργο από το οποίο μου ασκήθηκε μεγάλη επιρροή στη διαδικασία δημιουργίας εικόνων. Η σειρά «Mother» αποτελείται από εικόνες της μητέρας του την οποία φωτογραφίζει για πάνω από 30 χρόνια και μας δείχνει τις αλλαγές που υπέστη μέσα στο διάστημα αυτό. Ωστόσο, όταν οι αλλαγές αυτές άρχισαν να γίνονται αισθητές ο ίδιος δυσκολεύτηκε να αποφασίσει πώς θα τελειώσει τη σειρά αυτή και τι θα έπρεπε να κάνει με αυτό. Εκείνος αναφέρει «Για πολύ καιρό δεν ήξερα πώς να σταματήσω αλλά μετά το θάνατο του αδερφού της Dess το 2014 και την επιδείνωση της υγείας της, ήξερα πως δεν θα ήταν δυνατό να βελτιώσω τη σειρά. Μπορούσα να δω πως η μητέρα μου, δεν χρειαζόταν πια το να φωτογραφίζεται. Χρειαζόταν φροντίδα».⁷ Η δουλειά αυτή του Finn αποτελεί μια ωδή στη Μητέρα και είναι μια ανιδιοτελής πράξη αγάπης και σεβασμού από εκείνον προς την ίδια, αλλά και από εκείνη προς τον γιό της, αφού, όπως επισημαίνει, ήταν η μούσα του.

Φαίνεται ότι υπήρχε ένα εξαιρετικό δέσιμο ανάμεσα στη μητέρα και το γιό κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων, αφού ο τρόπος με τον οποίο επιλέγει να την αποτυπώσει δείχνουν τη ζεστασιά, την αγάπη και τη φροντίδα του ενός προς τον άλλο. Η θέση της στο κάδρο είναι πάντα στην μέση ή σε σημείο έτσι ώστε να

⁷ Matthew Finn, 'Mother', The family home and photography, Lizzie Homersham, Jerwoodarts.com, 2015

φαίνεται πως είναι πάντα εκείνη η πρωταγωνίστρια. Όπως, ακριβώς, δηλαδή και στη ζωή του αφού έχουν μόνο ο ένας τον άλλο.

Ο φυσικός φωτισμός είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των εικόνων αφού δημιουργεί υφές και κάνει στον θεατή την εικόνα πιο ζωντανή, αφού δημιουργεί την εντύπωση ότι θέλει να την ακουμπήσει και ο ίδιος. Το φως που εισέρχεται από τα παράθυρα φέρνει σε πρώτο πλάνο τις ανάγλυφες επιφάνειες όπως το σαγρέ και τον ξύλινο τοίχο. Επίσης δημιουργεί όγκους όπως στα μαλλιά της που φαίνονται άλλοτε ανέμελα και άλλοτε πιο περιποιημένα. Τέλος, τονίζει το τσαλάκωμα στα ρούχα και τις σκιές που δημιουργούνται μέσα σε αυτά. Ακόμα, το φυσικό διάχυτο φως δημιουργεί υφές και στο σώμα της αφού φαίνονται οι ρυτίδες στο πρόσωπό της και το δέρμα της. Αυτά είναι στοιχεία τα οποία κάνουν την εικόνα πιο οικεία και μπορεί κανείς εύκολα να ταυτιστεί με αυτή τη γυναικεία φιγούρα.

ΕΙΚΟΝΑ 15. MATTHEW FINN, MOTHER

Οι φωτογραφίες αυτές με έκαναν να κατανοήσω και να δω μπροστά μου την αξία της αλλαγής. Ένας άνθρωπος από τη μέρα που γεννάται μέχρι και τη στιγμή που θα φύγει από τη ζωή διασχίζει διάφορα στάδια ζωής. Όταν, φτάσει κανείς στην τρίτη ηλικία, γεγονός που καθίσταται ως φυσική-βιολογική ακολουθία, έρχονται μαζί του και όλα τα χρόνια που έχει διασχίσει μέχρι στιγμής. Το γήρας και γενικότερα η

αλλαγή από μια ηλικιακή κατηγορία στην αμέσως επόμενη είναι ένας συνδυασμός αντιλήψεων, στάσεων και αισθημάτων.⁸

Μπορεί να μη φωτογραφίζω τη γιαγιά μου τόσα χρόνια όπως ο Finn τη μητέρα του, αλλά μένω στο ίδιο σπίτι μαζί της τα τελευταία εικοσιπέντε της ζωής μου και έχω δει τις αλλαγές των χρόνων πάνω της και μέσα της. Ήταν μια ανεξάρτητη, δυναμική γυναίκα, η οποία μόνη της αντιμετώπιζε όλες τις καθημερινές δυσκολίες, ενώ σε μη ευνοϊκές οικονομικές και ψυχολογικές συνθήκες, εκείνη κατάφερνε να επιβιώσει. Μέσα στα χρόνια αυτά, λοιπόν, έχω δει μπροστά μου όλη τη διαδικασία της αλλαγής της, από μια σκληρή γυναίκα που πάντα είχε τον πρώτο λόγο στην οικογένεια της, σε μια ευάλωτη φιγούρα η οποία χρειάζεται φροντίδα. Μέσα σε αυτά τα χρόνια έχει γίνει πιο ευσυγκίνητη, γλυκιά, και τρυφερή με τους ανθρώπους. Πιο διαλλακτική στις απόψεις της και αποζητά αλλά και δέχεται πιο εύκολα την φροντίδα από κάποιον. Έχει αλλάξει και μαζί της έχουν αλλάξει οι αντοχές της και για αυτό εφευρίσκει τρόπους με τους οποίους μπορεί να κάνει τις στιγμές μέσα στη μέρα της πιο εύκολες.

Διακρίνοντας αλλά κυρίως κατανοώντας τις αλλαγές αυτές που γίνονται μέσα στα χρόνια, μπόρεσα να έρθω πιο κοντά στη γιαγιά μου καθώς τη φωτογράφιζα και μεταφορικά αλλά και κυριολεκτικά. Μεταφορικά, αφού ένιωσα να τη γνωρίζω πιο καλύτερα και κυριολεκτικά, αφού μπόρεσα να κάνω πιο κοντινές λήψεις. Τις πρώτες φορές ήταν λίγο άβολο τόσο για εμένα όσο και για εκείνη να πλησιάσω πιο πολύ το πρόσωπό της και να τη φωτογραφίσω. Ωστόσο, όταν η ίδια ένιωσε πιο άνετα με τη διαδικασία αυτή τότε μπόρεσα και εγώ να κάνω αυτό το βήμα και να χρησιμοποιήσω πιο κοντινές λήψεις.

⁸ Παρασκευοπούλου Ε., Κοινωνικότητα και Τρόπος Ζωής στην Τρίτη Ηλικία, (Κεφάλαιο 1).

ΕΙΚΟΝΑ 16. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021

Το διάστημα κατά το οποίο φωτογράφιζα τη γιαγιά, η σχέση μου μαζί της εξελίχθηκε και μου επέτρεψε να δω πτυχές του εσωτερικού της κόσμου που δεν είχα δει ποτέ ή δεν είχα παρατηρήσει ποτέ. Μου έκανε πραγματικά εντύπωση το πόσα πράγματα δεν ήξερα και δεν είχα αντιληφθεί για εκείνη και ας πίστευα πως την ήξερα πολύ καλά. Μέσα από τη διαδικασία της φωτογράφισης δημιουργήθηκε μεταξύ μας μεγαλύτερη οικειότητα και αυτό με έκανε να αντιληφθώ στην ίδια κομμάτια του χαρακτήρα μου. Κατάφερα να κάνω τον εαυτό μου διαθέσιμο σ' εκείνη και εκείνη τον δικό της διαθέσιμο σ' εμένα και να εξερευνήσουμε αυτά τα κομμάτια που δεν είχαμε την ευκαιρία ως τώρα. Το γεγονός, μάλιστα, ότι βρήκαμε τα κοινά μας στοιχεία μέσα από τον κόσμο της φωτογραφίας είναι κάτι το οποίο με χαροποιεί ιδιαίτερα και με κάνει να πιστεύω πως τελικά υπήρξε σωστή επιλογή αυτό το θέμα για την εργασία. Τον τελευταίο καιρό, συχνά, η ίδια αναφέρει γελώντας ότι «ίδιες είμαστε τελικά».

Με αφορμή, λοιπόν, τον Finn επέλεξα να τη φωτογραφίζω σχεδόν πάντα με φυσικό φωτισμό που μπαίνει διάχυτος από το κοντινότερο παράθυρο και σε στιγμές που είναι ήρεμη όπως επιλέγω να την αφηγηθώ και να τη θυμάμαι. Εικόνες που φανερώνουν τα χρόνια που έχουν παρέλθει μέσα από τις ατέλειες και τις γραμμές του προσώπου.

ΕΙΚΟΝΑ 17. MATTHEW FINN, MOTHER

ΕΙΚΟΝΑ 18. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021

Τέλος, από την σειρά αυτή του Matthew Finn ταυτίστηκα με καθημερινές στιγμές που φωτογράφιζε τη μαμά του και με εικόνες που είναι τόσο γνώριμες και στο μυαλό μου όπως οι παρακάτω. Αν και δεν υπάρχει καμία ταύτιση κοινωνική, ως προς τον τόπο και τη χώρα κατοικίας, τη χρονολογία των εικόνων και την κοινωνία στην οποία έζησαν και ζουν, γίνονται ευδιάκριτες κοινές στιγμές που μπορεί να βιώνουν, όπως στις παρακάτω εικόνες.

ΕΙΚΟΝΑ 19. MATTHEW FINN, MOTHER

ΕΙΚΟΝΑ 20. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ, 2021

PHILLIP TOLEDANO- DAYS WITH MY FATHER

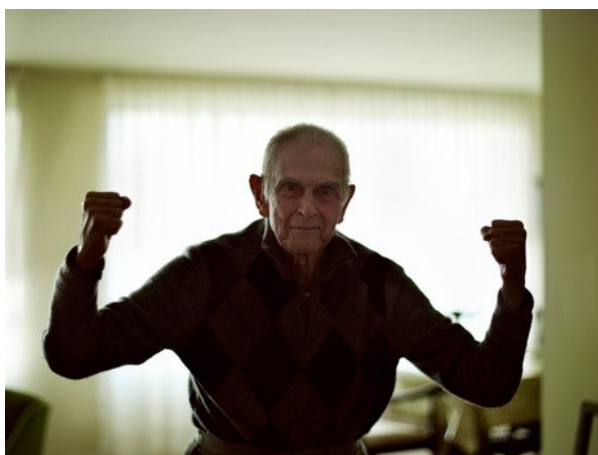
Η φωτογραφική σειρά του Phillip Toledano «Days with my father» αποτελεί ένα βιβλίο αγάπης από εκείνον προς τον πατέρα του, ένα ημερολόγιο που περιγράφει τη σχέση που είχαν τα τελευταία τρία χρόνια της ζωής του.⁹ Ο πατέρας του δημιουργού πάσχει από άνοια και η απώλεια μνήμης είναι φανερή καθημερινά μέσα στη ζωή του από τις πιο μικρές στιγμές ως τις πιο μεγάλες. Ο Toledano φωτογραφίζει επιλεκτικά στιγμές του πατέρα του μέσα στο σπίτι του, που θέλει ο ίδιος να θυμάται και χωρίς να κουράζει τον ίδιο με την παρουσία της φωτογραφικής του μηχανής.

Το πιο δύσκολο να διαχειριστεί μέσα σε αυτά τα χρόνια ήταν η απώλεια της μητέρας του, ενώ την ίδια στιγμή τα σημάδια άνοιας του πατέρα του ήταν ήδη εμφανή. Το πρώτο διάστημα καθημερινά ρωτούσε πού είναι η γυναίκα του και καθημερινά ο ίδιος αναγκαζόταν να του πει πως έχει φύγει από τη ζωή. Αυτό το γεγονός ήταν δύσκολο και για τους δυο, καθώς ο πατέρας βίωνε την απώλεια της γυναίκας του σα να μαθαίνει για το γεγονός αυτό πρώτη φορά, ενώ ο γιος του βίωνε ξανά τον θάνατο της μητέρας του. Έτσι, από ένα σημείο και μετά η μητέρα του ήταν στο Παρίσι. Αυτό το έκανε πιο εύκολο και για τους δυο.

Ωστόσο, αυτό που με έκανε να ταυτιστώ με αυτή τη σειρά είναι ότι παρά το γεγονός ότι το αίσθημα της απώλειας (είτε λόγω θανάτου, είτε απώλειας μνήμης) με κάθε τρόπο είναι παρόν, εκείνος εστιάζει και στα όμορφα σημεία του ανθρώπου αυτού όπως είναι η αίσθηση του χιούμορ και οι αστείες στιγμές που βιώνει κάθε φορά που τον επισκέπτεται. Κάπως έτσι λειτουργεί και η δική μου γιαγιά. Από τη μια πλευρά είναι αρκετές οι φορές εκείνες που χάνεται στις σκέψεις και κλείνεται στον δικό της κόσμο και αυτό είναι κάτι που με τρομάζει, γιατί είναι κι αυτό ένα είδος απώλειας. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι αρκετές οι στιγμές εκείνες που επικοινωνούμε με ένα δικό μας τρόπο και καταλήγουμε σε ασταμάτητες στιγμές γέλιου οι οποίες είναι αυτές που κρατώ έντονα στη μνήμη μου.

⁹ Phillip Toledano, To the best of our Knowledge, December 2014.

Οι φωτογραφίες του Toledano έχουν όλες πραγματοποιηθεί μέσα στο σπίτι του πατέρα του και έχουν όλες ως επίκεντρο τον ίδιο. Τις φωτογραφίες αυτές ακολουθούν κάποιες ιστορίες από τη ζωή του και την καθημερινότητά του, σαν ημερολόγιο στιγμών και αναμνήσεων. Οι κοντινές λήψεις είναι αυτές που κυριαρχούν με τον ίδιο τον πρωταγωνιστή σε άλλοτε πιο ευδιάθετες στιγμές και άλλοτε σε πιο σκοτεινές. Η διαφορά στις δυο αυτές περιπτώσεις γίνεται αισθητή όχι από το πώς ο γιος του επιλέγει να τον αποτυπώσει με βάση το κάδρο ή το φως αλλά από το πώς ο ίδιος νιώθει και το δείχνει με τις κινήσεις και τις εκφράσεις του.

ΕΙΚΟΝΑ 21. PHILLIP TOLEDANO. UNTITLED

Όταν είναι ευδιάθετος η στάση του σώματός του είναι πιο στητή, οι κινήσεις των χεριών του πιο έντονες και οι εκφράσεις του προσώπου του πιο ήρεμες και πιο χαμογελαστές. Από την άλλη πλευρά, όταν είναι στις πιο σκοτεινές του στιγμές το σώμα του δείχνει να συρρικνώνεται οι ώμοι να μαζεύονται, και οι εκφράσεις του προσώπου του δείχνουν μελαγχολικές ενώ άλλοτε κλαίει. Επίσης, γίνεται μείξη τεχνητού και φυσικού φωτισμού ενώ όλες οι λήψεις έχουν γίνει από το μεσημέρι και μετά, όπου το φως αρχίζει και πέφτει. Έτσι, αναμιγνύονται οι δυο πηγές φωτός και δημιουργούν ένα πιο δραματικό και περιγραφικό ύφος στις εικόνες. Αυτό, δηλαδή, που αποτυπώνεται σε ένα ημερολόγιο. Συνοπτικά, το φωτογραφικό στιγμιότυπο «συχνά παίρνει την μορφή ενός προσωπικού ημερολογίου, το οποίο επικοινωνεί στον θεατή ένα κόσμο τον οποίο μόνο ο φωτογράφος έχει τη δυνατότητα να αποκαλύψει μιας και ανήκει σε αυτόν».¹⁰

¹⁰ Μαρκίδου Ν. Φωτογραφία: Κριτικές Αναγνώσεις. Οι καλλιτεχνικές πρακτικές σήμερα, Το καλλιτεχνικό ντοκουμέντο πέρα από τα όρια της πραγματικότητας, σελ. 166, 2005

Μέσα σε ένα ημερολόγιο καταγράφει κανείς στιγμές που για εκείνον είναι σημαντικές¹¹ και θέλει να θυμάται ακόμα και αν κάποτε τις ξεχάσει. Οι στιγμές αυτές μπορεί να είναι εκείνες που τον σημάδεψαν και τον χαρακτηρίζουν πια σαν προσωπικότητα είτε είναι χαρούμενες είτε όχι. Το ημερολόγιο στη συγκεκριμένη περίπτωση ταυτίζεται με τη μνήμη και κυρίως με τη συναισθηματική μνήμη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως η συναισθηματική μνήμη είναι η ικανότητα να θυμόμαστε τα συναισθήματά μας και την επίδραση που είχαν σε εμάς τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή.¹² Θα μπορούσα ίσως να παρομοιάσω και τη δική μου σειρά με ένα προσωπικό ημερολόγιο στιγμών, αφού αφηγούμαι στιγμές της που για εμένα τη χαρακτηρίζουν και προσπαθώ να δείξω τελικά τι σημαίνει το να είναι γιαγιά μου.

ΕΙΚΟΝΑ 22. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ. ΧΑΡΑ, 2021

ΕΙΚΟΝΑ 23. PHILLIP TOLEDANO, UNTITLED

Όταν αποφάσισα να συμπεριλάβω στο έργο μου τις εικόνες αυτές που έδειχναν τη γιαγιά μου πιο χαρούμενη και ευδιάθετη ένιωσα σα να είναι ξένες μέσα στο σύνολο των υπολοίπων, όχι γιατί ήθελα να δώσω στο έργο μου ένα δραματικό ύφος, αλλά γιατί θεώρησα πως πρέπει να κυριαρχεί η σοβαρότητα, μέχρι που είδα αυτό το ημερολόγιο του Phillip Toledano. Τότε, διαπίστωσα πως τις φωτογραφίες αυτές τις έβγαλα, όχι γιατί έτυχε αλλά γιατί είναι και αυτό ένα κομμάτι που έχω ανάγκη να αφηγηθώ για τη γιαγιά μου. Αυτό κυρίως γιατί είναι ένας άνθρωπος με πληθωρικό

¹¹ <https://el.wiktionary.org>, Ημερολόγιο.

¹² www.Housepsych.com, Για την ψυχολογία, Η μνήμη.

και έντονο χαρακτήρα σε όλες του τις εκφάνσεις, με ισχυρή την αίσθηση του χιούμορ και συχνά βρισκόμαστε μπροστά σε ασταμάτητες στιγμές γέλιου.

Φορώντας ο πατέρας του Toledano τη μάσκα ύπνου, αυτομάτως δημιουργεί στον θεατή ένα αίσθημα χαράς και την επιθυμία να χαμογελάσει με αυτό χωρίς να ξέρει το παρασκήνιο αυτής της στιγμής και της λήψης. Κάπως έτσι βίωσα και εγώ τις στιγμές αυτές που προήλθαν από το γεγονός ότι προσπαθούσε να μείνει σοβαρή ενώ έβλεπε πως τη φωτογραφίζω. Αυτό όμως είναι και το παράδοξο των εικόνων αυτών και της ζωής γενικότερα, γιατί το γήρας δεν είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη χαρά και τις στιγμές γέλιου, αλλά μόνο με τις πιο δύσκολες στιγμές των ανθρώπων.

ΕΙΚΟΝΑ 24. PHILLIP TOLEDANO, UNTITLED.

ΕΙΚΟΝΑ 25. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, 2021

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ

Κατά τη διάρκεια της έρευνας με σκοπό την εύρεση των φωτογράφων από τους οποίους θα μπορέσω να εμπνευστώ, να ταυτιστώ και τελικά θα επιλέξω να αναλύσω μελέτησα έργα διάφορων άλλων καλλιτεχνών που έχουν ασχοληθεί με συγγενικά τους πρόσωπα πιο μεγάλης ηλικίας. Αρχικά, ένας από αυτούς ήταν ο Larry Sultan (Pictures from Home), που γύρισε στο σπίτι των γονιών του και φωτογράφησε την περίπλοκη αίσθηση της οικογένειας, τις οικογενειακές σχέσεις και αξίες.

ΕΙΚΟΝΑ 26. LARRY SULTAN, READING AT THE KITCHEN TABLE, 1998

Επίσης, το ενδιαφέρον μου τράβηξε ο Mark L. Edwards (Alzheimer's project) φωτογράφησε τη μητέρα του που έπασχε από Alzheimer και τις συνέπειες της νόσου πάνω της με σκοπό να αντιμετωπίσει τη θλίψη του. Παρουσιάζει την αλλαγή μιας άλλοτε ζωηρής και εξωστρεφής γυναίκας.

ΕΙΚΟΝΑ 27. MARK L. EDWARDS, ALZHEIMER'S A TIGHTENING GRIP

Επιπλέον, ιδιαίτερη προσοχή έδωσα στον Tony Luciani (Mamma in the Meantime). Φωτογραφίζει τη μητέρα του στο πέρασμα των χρόνων η οποία έπασχε από άνοια.

Είναι ένας διάλογος ανάμεσα σε μητέρα και γιο με έντονη αίσθηση χιούμορ, ενώ οι εικόνες αποπνέουν ζεστασιά και στοργή.

ΕΙΚΟΝΑ 28. TONY LUCIANI, INTERNAL REFLECTION

Τέλος, θα αναφέρω τον Stephen Dirado (With Dad), ο οποίος φωτογράφιζε για είκοσι χρόνια τον πατέρα του που έπασχε από Alzheimer. Ήταν ο άντρας που αγαπούσε πιο πολύ και μέσα από αυτή τη φωτογραφική διαδικασία κατάφερε να αποδεχτεί την ασθένειά του.

ΕΙΚΟΝΑ 29. STEPHEN DIRADO, NOVEMBER 6, 2009

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Σε μια διαδικασία σκέψης, αποτύπωσης εικόνων και αφήγησης στιγμών της καθημερινότητάς της βρέθηκα μπροστά στο γεγονός του να παρατηρώ τα αντικείμενα και τις συνήθειες της που φαινομενικά πάντα ήξερα. Αντιλήφθηκα, όμως, πως τα αντικείμενα που χρησιμοποιεί καθημερινά και τη βλέπω με αυτά μου δημιουργούσαν την ανάγκη να αφηγηθώ το τι σημαίνουν για αυτή με κάποιο τρόπο, είτε κρατώντας τα, είτε φορώντας τα, είτε το κάθε ένα μεμονωμένα.

Είναι αυτά τα στοιχεία που περιγράφουν έναν άνθρωπο, ως προς τις συνήθειες του, τις ιδιότητες του, τις προσωπικές του επιλογές και την ύπαρξή του. Τα αντικείμενα συχνά προσδιορίζουν ένα άτομο παρά την απουσία του και αυτό δημιουργεί την επιθυμία να παρουσιαστεί μπροστά μας το συγκεκριμένο πρόσωπο.¹³ Μέσα από την παρουσία των αντικειμένων μπορεί κανείς να λάβει πληροφορίες και στοιχεία για τη ζωή του ανθρώπου, την προσωπικότητα, τον τρόπο που ζει, τα ενδιαφέροντά του και τις ασχολίες του. Τα αντικείμενα αναφοράς είναι εκεί για να δείξουν πως «δεν υπάρχει φωτογραφία χωρίς κάτι ή κάποιον»¹⁴. Έτσι, γίνονται το σημείο αναφοράς του και κατ' επέκταση οι γύρω του τον ταυτίζουν με αυτά.

Φωτογραφίζοντας το νυχτικό που φοράει το βράδυ όταν κοιμάται χωρίς την ίδια μέσα σε αυτή τη λήψη, δεν μου αφαιρεί τίποτα από το συναισθηματικό κομμάτι και την αίσθηση της στην εικόνα. Είναι παρούσα μέσα από την απουσία της.

ΕΙΚΟΝΑ 30. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΟ ΝΥΧΤΙΚΟ, 2021

Ο σταυρός που φοράει όσο τη θυμάμαι στο λαιμό της είναι ένα στοιχείο που ταυτίζω απόλυτα με εκείνη. Το αντικείμενο αυτό αποτελεί για εκείνη την παρουσία του γιού της που έχει χάσει, ενώ η απουσία του, είναι κάθε μέρα στη μνήμη της. Πιθανά για εμένα σε πρώτη ανάγνωση να μην έχει καμία συναισθηματική αξία γιατί τον άνθρωπο αυτό δεν το γνώρισα ποτέ αλλά γνωρίζοντας πως για εκείνη σημαίνει τόσα πολλά αυτομάτως μου γεννιούνται συναισθήματα. Όταν έκανα αυτή τη λήψη

¹³ Αντωνιάδης Κ. Λανθάνουσα Εικόνα (II. Η ΑΝΑΠΑΡΙΣΤΩΣΑ ΥΛΗ ΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ), σελ.13, 2014

¹⁴ Λασκαρίδου, Ό. Λογοτεχνία και φωτογραφία: Ο φωτεινός θάλαμος του Roland Barthes. Σύγκριση, σελ.4, 2010

πολύ συνειδητά ήξερα πως αφηγούμαι ένα κομμάτι μέσα της το οποίο είναι η σκοτεινή της πλευρά.

ΕΙΚΟΝΑ 31. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Ο ΣΤΑΥΡΟΣ, 2021

Η σκοτεινή πλευρά για κάθε άνθρωπο αποτελεί ένα πολύ προσωπικό και βαθύ ζήτημα το οποίο δύσκολα κανείς αγγίζει και εξωτερικεύει. Με τον ίδιο τρόπο και η γιαγιά μου δεν μιλά σχεδόν ποτέ για την απώλεια του γιού της και όταν το κάνει αμέσως δακρύζει και μετά από λίγο σωπαίνει. Συχνά, η ίδια μου αναφέρει πως «δεν υπάρχει χειρότερο από το να χάνει η μάνα το παιδί της». Όσες φορές τη βλέπω έτσι συγκινούμαι βαθύτατα και είναι αρκετές οι περιπτώσεις εκείνες που έχω δακρύσει κι εγώ μαζί της για αυτή τη σκοτεινή της πλευρά. Ακόμη και αν δεν έχω καμία ανάμνηση από το γιό της και από τις δύσκολες στιγμές που πέρασε τόσο ο πατέρας μου (αδερφός του), όσο και η ίδια μετά το θάνατό του, είναι μια μαύρη στιγμή της οικογένειάς μου και του σπιτιού μου που είναι πάντα παρούσα.

Με κάποιο τρόπο μέσα από αντικείμενα σαν αυτό οικειοποιήθηκα το πένθος που βιώνει όλα αυτά τα χρόνια καθημερινά και νιώθω πως το ζω και εγώ μαζί της. Η ανάγκη μου να προσεγγίσω αυτή τη δυσάρεστη πλευρά πιθανά και να οφείλεται στο γεγονός πως μέσα στο σπίτι δεν μιλάει ποτέ κανείς για αυτό το συμβάν, και όταν αναφερθεί κάποιος είναι πάντα για λίγο. Είναι ένας άνθρωπος που τον πενθούν ακόμα και σήμερα και υπάρχει μέσα στο σπίτι μας με φωτογραφίες και αντικείμενα αλλά κανείς δεν μιλάει για αυτό, κάτι το οποίο είναι κοινά αποδεκτό.

Δεν είναι αόρατο απλά η σιωπή είναι ο τρόπος να το αντιμετωπίσουμε. Ακόμα και όταν τη ρώτησα για το αν θα είχε πρόβλημα να αναφερθώ στο σταυρό του γιού της η απάντηση της δεν ήταν ούτε θετική ούτε αρνητική, ήταν απλά σιωπή.

Επίσης, αν προσπαθήσει να σκεφτεί κανείς στερεοτυπικά πως μια ηλικιωμένη γυναίκα σαν αυτή ασχολείται με το πλέξιμο ή μόνο την μαγειρική θα κάνει λάθος. Τα ατελείωτα βιβλία, είναι άμεσα συνυφασμένα με κάθε μου σκέψη για εκείνη αφού διαβάζει ασταμάτητα. Όταν όλοι ξεκουραζόμαστε εκείνη θα έχει πάντα ένα μικρό φωτάκι αναμμένο στο δωμάτιό της για να μπορεί να διαβάζει κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η αγάπη αυτή που έχει για τα βιβλία μπορεί εύκολα να συνδεθεί με το παιδικό της όνειρο που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Δυστυχώς, κατάφερε να τελειώσει μόνο τις 4 πρώτες τάξεις του δημοτικού στο Μουζάκι Μεσσηνίας όπου γεννήθηκε, αφού ύστερα η μητέρα της την ανάγκασε να σταματήσει προκειμένου να δουλέψει και να εκτρέφει τα ζώα της οικογένειας μαζί της, κάτι το οποίο ήταν πολύ συνηθισμένο την εποχή εκείνη (1940-1950). Το γεγονός αυτό η ίδια πάντοτε το αναφέρει με θλίψη αφού της άρεσε ιδιαίτερα το σχολείο και το να διαβάζει, με όνειρο της να γίνει νοσηλεύτρια. Το δικαίωμά της στη μάθηση και την εκπαίδευση μπορεί να της αφαιρέθηκε νωρίς αλλά η ίδια δεν επαναπαύεται ποτέ και με κάθε ευκαιρία προσπαθεί να λαμβάνει όσες περισσότερες γνώσεις μπορεί. Διαβάζοντας νιώθει πως ταξιδεύει σε άλλες εποχές και κοινωνίες, πλάθει στο μυαλό της εικόνες, μαθαίνει συνέχεια κάτι καινούριο και εξασκεί την ανάγνωσή της.

ΕΙΚΟΝΑ 32. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ, 2021

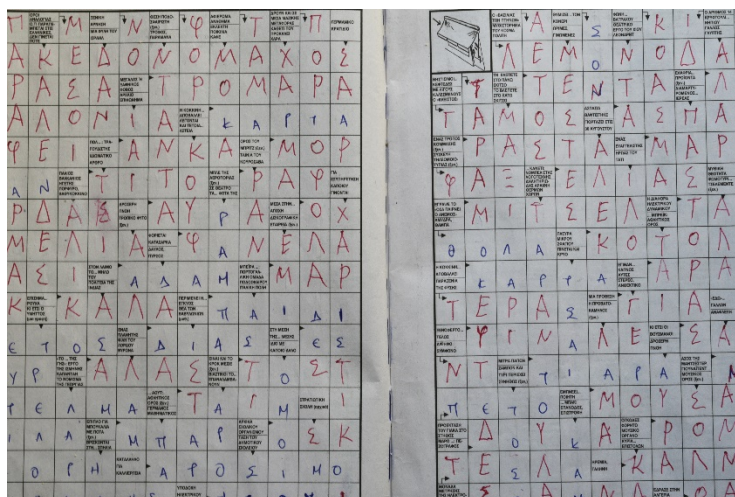
Αυτή η συνήθειά της και η συνεχόμενη όρεξή της για μάθηση αποτελεί κίνητρο για εμένα. Κίνητρο να προσπαθώ να μαθαίνω καινούρια πράγματα, να εξελίσσομαι και σίγουρα να διαβάζω περισσότερα βιβλία. Σκέφτομαι πως σε αυτή τη γυναίκα δεν δόθηκε κανένα εφόδιο και καμία ευκαιρία στη μάθηση όσο ήταν νέα σε αντίθεση με εμένα που μου δόθηκαν όλα τα εφόδια που θα μπορούσε να μου προσφέρει κανείς. Δεν θα ήταν δίκαιο προς εκείνη να μην τα εκμεταλλευτώ και να τα αξιοποιήσω όσο καλύτερα γίνεται. Ίσως ένας τρόπος να εκφράσω όλη μου αυτή τη σκέψη είναι η επιλογή μου να διαλέξω να τελειώσω τη σχολή και να πάρω το πτυχίο μου, που εκείνη δεν κατάφερε να πάρει ποτέ, με μία εργασία για εκείνη.

Επίσης, η αγάπη της για και κάθε είδους ταινία και σειρά που δείχνει η ελληνική τηλεόραση φαίνεται καθημερινά στη ζωή της αφού η παρακάτω εικόνα αποτελεί μια πολύ χαρακτηριστική της στιγμή. Δεν αποχωρίζεται ποτέ το τηλεχειριστήριο ακόμα και όταν μπορεί να κοιμάται και την ενοχλεί πολύ να της αποσπάς την προσοχή όταν βλέπει κάτι που της αρέσει πολύ. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα όταν κάτι δεν προλαβαίνει να το δει μου ζητά να το δει μεταγενέστερα στο διαδίκτυο. Είναι η παρέα της. Όταν δεν είναι κανείς στο σπίτι είναι πολλές οι φορές που ανάβει την τηλεόραση ενώ παράλληλα κάνει διάφορα άλλα πράγματα γιατί θέλει απλά να ακούει τις φωνές και να μη νιώθει μόνη της. Οι απώλειες στη ζωή της και οι μοναχικές της στιγμές ήταν πολλές που πια δεν θέλει να μένει άλλο μόνη της.

ΕΙΚΟΝΑ 33. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΕΠΙΛΟΓΗ, 2021

Μία, ακόμη, σχεδόν καθημερινή της ασχολία είναι το να λύνει σταυρόλεξα. Αυτό ξεκίνησε όταν κάποια στιγμή τυχαία βρήκε και μου έκλεψε ένα σταυρόλεξο. Μαζί με το σταυρόλεξο, βέβαια, άρχισε να μου κλέβει συχνά και όλα τα απαραίτητα όπως στυλό, μολύβια, ξύστρα και γόμες. Τώρα πια έχει δική της κασετίνα με όλα τα κλοπιμαία ήδη γραφικής ύλης που χρειαζόταν. Της αρέσει πολύ να προσπαθεί να βρει τις λύσεις γιατί όπως η ίδια αναφέρει «ακονίζει το μυαλό της για να μην αρχίσει να ξεχνάει και να μη γεράσει». Ο μεγαλύτερός της φόβος όσο μεγαλώνει είναι να μην πάθει άνοια, και μέσα από τα σταυρόλεξα νιώθει πως διώχνει μακριά την δυσάρεστη αυτή κατάσταση στην οποία πολύ συχνά βρίσκονται άνθρωποι της ηλικίας της.

ΕΙΚΟΝΑ 34. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΚΛΕΜΜΕΝΟ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟ, 2021

Τέλος, η βέρα της που ακολουθώντας το ίδιο μοτίβο με το σταυρό της, την ακολουθεί μαζί της πάντα και δε την αποχωρίζεται ποτέ αφού είναι τόσο η δική της όσο και του άντρα της σε μία, ενωμένες. Η απουσία ανθρώπων μέσα από τα αντικείμενα γίνεται παρουσία και αίσθηση ότι κάποιος είναι εδώ και χωρίς να είναι αλλά υπήρξε εκεί.¹⁵ Έτσι και εμένα τα αντικείμενα της γιαγιάς μου που προκαλούν την αίσθηση ότι είναι εδώ απλά και μόνο κοιτώντας τα. Όπως και τα αντικείμενα που η ίδια έχει πάντα πάνω της μου δημιουργούν το αίσθημα πως οι άνθρωποι αυτοί ζουν για πάντα μαζί της. Δεν τους γνώρισα ποτέ και όμως μέσα από εκείνη νιώθω πως τους ξέρω. Το ίδιο αναγκαίο είναι και για εμένα να νιώσει όποιος δει

¹⁵ Αντωνιάδης Κ. Λανθάνουσα Εικόνα (II. Η ΑΝΑΠΑΡΙΣΤΩΣΑ ΥΛΗ ΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ), σελ.13, 2014

αυτή τη σειρά ότι έμαθε έστω κάτι για τη γιαγιά μου και ας μην τη δει ποτέ, γιατί για εμένα είναι σημαντική.

ΕΙΚΟΝΑ 35. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΒΕΡΑ, 2021

Κάνοντας την αρχή θα πω πως ο πιο σημαντικός άνθρωπος που είδε αυτή την εργασία και αυτή τη γυναίκα είναι ο ίδιος μου ο εαυτός. Γιατί είναι η γιαγιά μου, είμαι η εγγονή της, έγινα η φωτογράφος της και δέχθηκε να γίνει η φωτογραφιζόμενη. Μέσα από αυτή τη φωτογραφική διαδικασία ανακάλυψα πράγματα για τη ζωή της που δεν ήξερα και δεν είχα αναρωτηθεί ποτέ. Περιέγραψε στιγμές από τη ζωή της, ιστορίες από το παρελθόν της και κυρίως άφησε τον εαυτό της ελεύθερο. Ελεύθερο μπροστά στο φωτογραφικό φακό χωρίς να την ενδιαφέρει αν θα βγει όμορφη ή λιγότερο όμορφη, αν θα φαίνεται πιο γιαγιά από ότι είναι ή αν δεν είναι όλες οι λήψεις της πολύ κολακευτικές. Με εμπιστεύτηκε και μετά από αυτό η σχέση μας δεν θα είναι ποτέ η ίδια. Αυτό είναι το μεγαλύτερό μου κέρδος.

ΕΥΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η γιαγιά μου, όμως, δεν είναι μια γιαγιά που ζει μόνο στη μελαγχολία των γηρατειών της και όλων των απωλειών της ζωής της. Είναι και αληθινά αστεία, πιο πολύ απ' ότι μπορεί να φανταστεί κανείς, πιο πολύ από όσο μπορούσα να φανταστώ και να κατανοήσω σε μικρότερη ηλικία. Η ευρηματικότητα της, η οποία όμως προέρχεται από το γεγονός ότι έχει φτάσει πια σε αυτή την ηλικία, είναι πρωτοφανής. Συχνά για να διευκολύνει τον εαυτό της σε καθημερινές στιγμές κάνει πράγματα τα οποία αν τα παρατηρήσει κανείς προκαλούν γέλιο.

Κάποια στιγμή το καλοκαίρι, και ενώ τα πόδια της δεν ήταν σε θέση να αντέξουν να κατέβει από το σπίτι ειδικά επειδή υπάρχουν πολλά σκαλιά, εκείνη κατέβηκε. Παράκουσε όλους εμάς μέσα στο σπίτι αλλά και τις ίδιες της τις αντοχές. Όταν γύρισε από τις υποχρεώσεις της, τα πόδια της πια δεν άντεχαν και δεν μπορούσε να ανέβει καν τα σκαλιά μέχρι το δεύτερο όροφο του σπιτιού μας. Ακούγοντας κάποιους ήχους από την εξώπορτα άνοιξα και αυτό που είδα μου προκάλεσε μεγάλη απορία και εκείνης ασταμάτητο γέλιο. Ανέβαινε όλα τα σκαλιά καθιστή, ένα προς ένα από το ισόγειο ως το δεύτερο όροφο, γιατί δεν άντεχε αλλιώς. Μείναμε για λίγη ώρα και οι δυο πια καθιστές στα σκαλιά και γελούσαμε. Μετά απλά τη βοήθησα να ανέβει.

Ένα άλλο αστείο περιστατικό, συνέβη όσο ήμουν στη διαδικασία συγγραφής της εργασίας. Γύρισα σπίτι αργά τη νύχτα και τη βρήκα να διαβάζει με ένα παράδοχο τρόπο. Είχε τοποθετήσει τη ρόμπα της ανάποδα και είχε βάλει τα χέρια της μέσα έτσι ώστε να σκεπάζεται το μπροστινό μέρος του κορμιού της. Αυτό το έκανε για να μην κρυώνουν τα χέρια της, μέρες σαν αυτή που έχει κρύο αλλά και να μπορεί να διαβάζει όλη τη νύχτα. Η αλήθεια είναι πως εφευρίσκει πάντα τρόπους για να μπορεί να διαβάζει ξαπλωμένη χωρίς να κουράζει τα χέρια της. Όπως στην παρακάτω εικόνα που έχει τοποθετήσει το μαξιλάρι έτσι για να μπορεί να ακουμπά το βιβλίο της και τα χέρια της ξαπλωμένα.

ΕΙΚΟΝΑ 36. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΘΕΣΗ ΓΡΑΦΕΙΟΥ, 2021

Η γιαγιά όσο ήταν νέα είχε πλούσια μακριά μαύρα μαλλιά τα οποία συνήθιζε να χτενίζει σε αυστηρούς κότσους, αλλά κάποια χρόνια πριν που άρχισαν να ασπρίζουν τα έκοψε όλα κοντά. Από τότε βέβαια έχει μεγάλο πρόβλημα γιατί έχουν γίνει πιο σγουρά και δεν μπορεί να τα περιποιηθεί όπως πρώτα. Αυτό είναι επίσης κάτι το οποίο την κάνει να βρίσκει τρόπους να τιθασεύει τα μαλλιά της και καταλήγει σε αστείες εικόνες. Ένα ακόμη βράδυ, γυρνώντας από τη δουλειά, πέρασα από το δωμάτιό της που ήταν ξύπνια και διάβαζε το βιβλίο της και την είδα με την κορδέλα στα μαλλιά. Όταν κοιταχτήκαμε αρχίσαμε και οι δυο να γελάμε ασταμάτητα. Αμέσως, σήκωσα το κινητό και την τράβηξα αυτή τη φωτογραφία που αντιπροσωπεύει απόλυτα αυτή τη μικρή μας στιγμή.

ΕΙΚΟΝΑ 37. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΚΟΡΔΕΛΑ, 2021

Επίσης, ο τρόπος που επιλέγει να προστατέψει τον εαυτό της από το κρύο για να ανέβει στην ταράτσα να μαζέψει τα ρούχα είναι σίγουρα πρωτότυπος και ευρηματικότερος. Η μάσκα πια την προστατεύει από διάφορους τύπους ασθένειας.

ΕΙΚΟΝΑ 38. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Η ΜΑΣΚΑ, 2021

Τέλος, μια συχνή της εικόνα που πάντα θα τη βρίσκω αστεία είναι η παρακάτω. Παρακολουθώντας σειρές στην τηλεόραση κοιτάει το πρόγραμμα σε περιοδικά (τα οποία μου ζητάει να της αγοράσω εβδομαδιαίως) και τις περιλήψεις των επόμενων επεισοδίων. Προκειμένου, όμως, να τα κάνει και τα δύο ταυτόχρονα, φοράει και τα δυο της γυαλιά, το ένα πάνω από το άλλο, για να μη χρειάζεται να τα αλλάζει συνέχεια. Η συνήθειά της αυτή φαίνεται να είναι πρόβλημα, αφού της έχει δημιουργήσει μεγαλύτερο βαθμό και πρεσβυπίας και μυωπίας, ωστόσο, δε την ενδιαφέρει καθόλου και συνεχίζει.

ΕΙΚΟΝΑ 39. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΤΑ ΔΙΠΛΑ ΓΥΑΛΙΑ, 2021

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Όταν αποφάσισα να κάνω αυτό το θέμα και ξεκίνησα να το πραγματοποιώ δεν φανταζόμουν ποτέ ότι θα με δυσκολέψει τόσο πολύ όχι μόνο να φωτογραφίσω αλλά και να γράψω για αυτό. Πίστεψα πως αφού το να εξωτερικεύω τα αισθήματά μου είναι ένα χαρακτηριστικό το οποίο με ακολουθεί σε όλη μου τη ζωή, θα ήταν και τώρα το ίδιο εύκολο. Γρήγορα συνειδητοποίησα πως τελικά, αυτό είναι το πιο δύσκολο κομμάτι σε αυτό που προσπαθώ να κάνω. Το γεγονός ότι έχω σαν αντικείμενο αφήγησης τη γιαγιά μου είναι αυτό που με δυσκολεύει πιο πολύ από όλα. Αυτό νομίζω συμβαίνει γιατί δεν έχει να κάνει με τις σκέψεις μου για μια γενικότερη κατάσταση αλλά συγκεκριμένα για τις σκέψεις μου και τη σύνδεση μου με αυτή τη γυναίκα που σημαίνει τόσα πολλά για εμένα. Σκέφτηκα πως δεν είμαι ικανή τελικά για να κάνω αυτή την εργασία με αυτό το θέμα γιατί δεν μπορώ να αγγίξω τόσο βαθιά σημεία μέσα μου τα οποία θα βγάλουν στην επιφάνεια όλα αυτά που σκέφτομαι και νιώθω για εκείνη. Επίσης, μεγάλο ρόλο παίζει σε αυτό και η ηλικία της ομάδα και η ιδέα του θανάτου. Όταν κάποιος είναι σε μεγαλύτερη ηλικία, τόσο ο ίδιος όσο και οι γύρω του σκέφτονται πιο έντονα τη στιγμή του τέλους, του θανάτου, μια έννοια την οποία όσες φορές και αν έχω προσπαθήσει να την αντιμετωπίσω πάντα με κέρδιζε. Τόσο η συγγραφή όσο και η φωτογράφιση υπήρξαν δυο πολύ δύσκολες διαδικασίες γιατί ήταν πολύ έντονες συναισθηματικά. Ωστόσο, αποφάσισα να τις ολοκληρώσω γιατί περισσότερο από όλα τα αρνητικά, μου έδωσαν την επαφή και την οικειότητα που απέκτησα μαζί της, τα οποία είναι τα πιο σημαντικά.

Μέσα από τη διαδικασία αυτή προσπαθώ τελικά, να δείξω τη γιαγιά μου μέσα από εμένα. Να δείξω ποια είναι αυτή η γυναίκα, πώς είναι, και γιατί αξίζει κανείς να ταυτιστεί μαζί της αλλά και μαζί μου και για το πώς νιώθω για εκείνη. Η μεγάλη δυσκολία όμως ήρθε στις διαφορετικές λέξεις: περιγραφή, παρατήρηση, αποτύπωση και αφήγηση. Τέσσερις έννοιες που χρειάστηκε να ψάξω αναλυτικά τι σημαίνει η κάθε μια για να καταλάβω τι είναι αυτό που προσπαθώ να κάνω και με ποιες λέξεις τελικά θα το πλαισιώσω. Στην αρχή, υπήρξα μπερδεμένη με αυτό που προσπαθώ να κάνω και τον λόγο που το κάνω. Θεώρησα πως θα δείξω τη ζωή μιας ηλικιωμένης γυναίκας έτσι ώστε να φέρω στην επιφάνεια τα προβλήματα της τρίτης

ηλικίας. Αλλά δεν έκανα αυτό. Θα ήταν πιο εύκολο ίσως να κάνω αυτό το θέμα αλλά φωτογραφίζοντας τη γιαγιά και όχι κάποιον ηλικιωμένο που δεν είμαι συναισθηματικά δεμένη μαζί του η πτυχιακή μου πήρε άλλη μορφή. Πήρε στην ουσία τη μορφή που θα έπρεπε να έχει εξ αρχής αλλά τότε φοβόμουν μέχρι και να το σκεφτώ.

Κατά τη διάρκεια της δημιουργίας της πτυχιακής έμαθα πολλά νέα πράγματα για εκείνη, για τη ζωή της, τον τρόπο που μεγάλωσε, το πώς νιώθει και για τις σκέψεις της. Ωστόσο, ανακάλυψα πολλά πράγματα και για εμένα μέσα από εκείνη. Στην προσπάθεια να απαντήσω τα ερωτήματα που έθεσα στον εαυτό μου για να μπορέσω τελικά να γράψω την εργασία, με έφτασαν μπροστά σε σκέψεις και συνειδητοποιήσεις για τον εσωτερικό μου κόσμο και για τα κίνητρά που με ωθούν να παίρνω διάφορες αποφάσεις. Οι αποφάσεις αυτές σε πολλές των περιπτώσεων έχουν να κάνουν με το παρελθόν και τη ζωή της γιαγιάς μου, όπως το γεγονός ότι η γιαγιά μου ήθελε πολύ να σπουδάσει αλλά δεν τα κατάφερε και εγώ αποφάσισα να τελειώσω τη σχολή μου με εκείνη σαν πτυχιακή εργασία. Μόνο όταν συνειδητοποίησα αυτή τη σύνδεση απελευθερώθηκα και κατάφερα να γράψω και να φωτογραφίσω έτσι ώστε να ολοκληρώσω το θέμα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορώ με απόλυτη σιγουριά να πω πως όλη η διαδικασία πραγματοποίησης αυτής της εργασίας, τόσο του γραπτού όσο και του φωτογραφικού υλικού, αποτελεί μια συνεχόμενη μάχη ανάμεσα στην αναπαράσταση και την αφήγηση, ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα. Προσπαθούσα να φωτογραφίσω την αλήθεια και να αποτυπώσω τη γιαγιά όπως είναι στη ζωή της. Είχα την αίσθηση πως κατάφερα να παρουσιάσω αντικειμενικά τη γυναίκα αυτή. Αυτό που για καιρό δεν καταλάβαινα είναι ότι αυτό ήταν ένα ψέμα, αφού τελικά αφηγούμαι ποια είναι η γιαγιά μου και πως εγώ επιλέγω να τη θυμάμαι.

Υπήρξαν κάποια πράγματα που μπόρεσα να φωτογραφίσω και κάποια που δεν μπόρεσα, είτε γιατί δεν πρόλαβα ενώ τα έβλεπα να συμβαίνουν είτε γιατί η σχέση μου μαζί της μου το έκανε δύσκολο. Φωτογράφος ή εγγονή; Θα έλεγα και τα δυο μαζί. Κάποιες στιγμές υπερίσχυε το γεγονός πως είμαι φωτογράφος και κάποιες φορές πως είμαι εγγονή της. Υπήρξαν στιγμές που σαν φωτογράφος θα όφειλα να είχα καταγράψει, αλλά σαν εγγονή αρνήθηκα να το κάνω. Μια τέτοια στιγμή ήταν όταν έμαθα το πόσο η γιαγιά μου αγαπούσε τη δική της γιαγιά. Αυτό ήταν μια πληροφορία που δεν γνώριζα και την έμαθα μια μέρα αφού είχα βγάλει τις φωτογραφίες που ήθελα. Την είδα να πιάνει την φωτογραφία της γιαγιάς της, να τη φιλά και να μονολογεί το πόσο πολύ την αγαπούσε και της λείπει. Η γιαγιά μου που μέσα από τις φωτογραφίες που προσπαθώ να δείξω την αγάπη μου για αυτή, μου έδειξε με μια φωτογραφία στα χέρια της πόσο αγαπούσε τη δική της γιαγιά. Αυτήν ακριβώς τη στιγμή ένιωσα ικανοποίηση και χαρά για αυτό που κάνω και βίωσα την απόλυτη ταύτιση μαζί της. Βίωσα το να μην είναι γιαγιά αλλά να είναι εγγονή που αγαπάει τη γιαγιά της.

Συνειδητοποίησα πως η γυναίκα αυτή δεν είναι μόνο έλλειμα αλλά και αγάπη. Όλα αυτά τα χρόνια κοινής μας ζωής μου μετέδωσε όλα της τα ελλείματα είτε με λόγια, με αντικείμενα αλλά και με πράξεις, και μου έδινε αγάπη η οποία όμως δεν είχα ιδέα από πού προερχόταν. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, όμως, έμαθα από πού έχει πάρει αυτή την αγάπη και έχω πια μια πιο ολοκληρωμένη άποψη για εκείνη. Θα μπορούσα, τελικά, να παρομοιάσω αυτόν το χρόνο που προσπαθώ να

ολοκληρώσω την πτυχιακή και τη διαδικασία ως εδώ, με το πρώτο εκείνο σταυρόλεξο που μου έκλεψε. Καταφέραμε μαζί να λύσουμε αυτό το σταυρόλεξο αφήνοντας η μια ελεύθερο τον εαυτό της στην άλλη, να εκφραστεί και να αποκαλύψει κρυφές της πλευρές. Η εργασία αυτή αποτελείται από εικόνες που θυμίζουν ή αφηγούνται την αγάπη μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Αναφορά σε βιβλίο:

- Αντωνιάδης, Κ. Δ. (2015). Λανθάνουσα εικόνα. Ελληνικό Κέντρο Φωτογραφίας
- Λασκαρίδου, Ο. (2010). Σύγκριση, Λογοτεχνία και φωτογραφία: Ο φωτεινός θάλαμος του Roland Barthes, Μεταίχμιο.
- Μαρκίδου, Ν. (2005). Φωτογραφία: Κριτικές Αναγνώσεις, Ιδιωτική Έκδοση.
- Παρασκευοπούλου, Ε. (2019). Κοινωνικότητα και τρόπος ζωής στην τρίτη ηλικία. [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου]
- Αυγητίδου, Α. (2017). Στοχασμός και Αναστοχασμός στην Καλλιτεχνική Έρευνα και Εκπαίδευση.
- Müller, C., Cienki, A., Fricke, E., Ladewig, S. H., McNeill, D., & Tessendorf, S. (2013). Body-language-communication. *An international handbook on multimodality in human interaction*. De Gruyter Mouton
- Hirsch, M. (2008). The generation of postmemory. *Poetics today*.
- Wells, L. (2015). *Photography: a critical introduction*. Routledge.
- Cadava, E. (2006). Notes on Love and Photography. *October magazine*

II. Διαδίκτυο:

- Λασκαρίδου, Ο. (2010). Λογοτεχνία και φωτογραφία: Ο φωτεινός θάλαμος του Roland Barthes, από <https://www.academia.edu>
- Homersham, L. (2016). Matthew Finn: 'Mother', the family home and photography. Jerwood arts.
<https://jerwoodarts.org/exhibitionsandevents/writing-and-media/matthew-finn-mother-the-family-home-and-photography>
- Finn, M.
<https://www.mattfinn.com/mother/>
- Campbell, B.
<http://www.brionycampbell.com/projects/the-dad-project/>
- Turnbull, G (2015, 16 Σεπτεμβρίου), The dad project. Photography as a social practice
<http://www.asocialpractice.com/the-dad-project/>
- Davinia Leaver. (2017, 17 Μαρτίου), Briony Campbell- The Dad Project.
<https://davinialeaver.wordpress.com/2017/03/17/briony-campbell-the-dad-project/>

Καπάτος, Χ.

<https://christoskapatos.com/antonis-voice/>

Βικιπαίδεια, Δημογραφία

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1>

The Guardian,(2010, 16 Μαΐου). Phillip Toledano: Days With My Father,

<https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2010/may/16/days-with-my-father>

Toledano, P.

<http://mrtoledano.com/photo/days-with-my-father/item/29/>

Housepsych.com – Για την ψυχολογία. Η μνήμη

http://el.housepsych.com/pamyat_default.htm

Βικιλεξικό, Ημερολόγιο.

<https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%BF>